

بررسی دگرگونی‌های نمایشی در نسخ خطی تعزیه‌نامه دوره ناصری و تأثیر آن بر تحوّل شبیه‌زینب^۱

سمیه سلیمی^۲، مهرداد رایانی‌مخصوص^۳

تاریخ دریافت: ۱۴۰۱/۱۱/۳۰، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۲/۲۳

صفحه ۶۷ تا ۸۲

Doi: 10.22034/theater.2024.205452

چکیده

هدف اصلی این مقاله، یافتن دستاوردهای نمایشی حاصل از پیشرفت‌های ادبی در تحوّل و دگرگونی شبیه‌زینب در نسخ خطی دوره ناصری با توجه به شرایط اجتماعی/فرهنگی و سیاسی آن دوره است. گسترش روایت‌ها و داستان‌های نمایشی در هرکدام از این شبیه‌نامه‌ها، راه را برای تحوّل شبیه‌زینب به سمت شبیهی پویا باز می‌کند و در نتیجه مضمون‌های متنوع‌تری بروز می‌یابند. افزایش خدادادها و داستانک‌ها، باعث طرح مضامین متنوع برای شبیه‌زینب شده است و روی‌کرد متفاوت شبیه‌زینب را برای مخاطب آشکار می‌سازد. عملکردهای متفاوت شبیه‌زینب، سیر تحوّل و دگرگونی این شبیه/شخصیت را آشکار می‌کند. همچنین متناسب با ایستایی (ثابت و بدون تغییر) و پویایی، کارکرد و حرکت شبیه‌زینب به عنوان عامل اصلی شکل دادن داستان و وقایع، در تبیین شبیه/شخصیت زینب مؤثر است. دگرگونی‌های نمایشی در نسخ خطی تعزیه‌نامه دوره ناصری در راستای تحوّل ادبی «افزایش مضامین» رخ داد و سبب بروز جنبه‌های نمایشی شبیه‌زینب در نسخ مربوطه شده است. اسناد و شبیه‌نامه‌های به‌جامانده از دوران ناصری، مهم‌ترین منابع موثق در رفع ابهام‌ها و کشف نکته‌های مورد ادعا است. سؤال اصلی این مقاله به چگونگی سیر تنوع و تطور شبیه‌زینب در نسخ خطی دوره ناصری معطوف می‌شود. همچنین فرضیه اصلی به سیر تنوع و تطور شبیه‌زینب با بررسی عملکرد وی در نسخ خطی دوره ناصری بر اساس شرایط اجتماعی/سیاسی و فرهنگی و همین‌طور نهادینه کردن جایگاه والای شبیه‌زینب به عنوان زن در اذهان عموم، برخلاف عرف جامعه آن زمان، شبیه‌زینب را از شبیهی بی‌هویت به سوی شبیهی با نگرش منحصر به فرد معرفی می‌کند. داده‌های این تحقیق به روش تحلیل محتوای کیفی و با استفاده از منابع کتابخانه‌ای و نسخ خطی تعزیه‌نامه به‌جامانده از دوران ناصری، تجزیه و تحلیل خواهد گردید. محدوده زمانی پژوهش به دوران ناصری «ناصرالدین شاه قاجار» و محدوده مکانی پژوهش مربوط به نسخ خطی تعزیه‌نامه تکیه دولت «تهران» مربوط است.

واژگان کلیدی: شبیه‌پردازی، شبیه‌پویا، تحوّل، شبیه‌زینب، دوره ناصری

۱. این مقاله برگرفته از پروژه پایان‌نامه کارشناسی ارشد خانم سمیه سلیمی با عنوان «بررسی سیر تحوّل شبیه‌زینب در نسخ خطی تعزیه‌نامه تکیه دولت» در رشته ادبیات نمایشی، دانشگاه علوم و تحقیقات تهران، دانشکده هنر در تاریخ خرداد ۱۴۰۲ با راهنمایی دکتر مهرداد رایانی‌مخصوص دفاع شده است.

۲. کارشناسی ارشد ادبیات نمایشی، گروه هنر، واحد علوم تحقیقات، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران.
Email: somayehsalimi8150@gmail.com

۳. استادیار گروه نمایش دانشکده هنر، دانشگاه آزاد اسلامی واحد تهران مرکزی، تهران، ایران (نویسنده مسئول).
Email: mehrdadrayani@yahoo.co.uk

درآمد

شبیه‌زینب به‌منظور توصیف و تبیین سیر تطوّر و تنوع پردازش در دو سطح محتوایی و ساختاری در این مقاله مورد بحث قرار گرفته است. شبیه‌زینب در نسخ مربوطه عملکردی مؤثر در پیشبرد روایت‌ها دارد که سبب خلق ابعاد نمایشی متعدّدی شده است. همچنین به دلیل تحوّل‌های ادبی در دوره ناصری، بستر مناسبی برای گسترش جنبه‌های نمایشی شبیه‌زینب ایجاد شده است. اهمیت این پژوهش به آن دلیل است که می‌تواند در حل معضله‌های نگارش نمایشنامه‌نویسی نیز مفید باشد و چه‌بسا راه را برای یافتن تکنیک‌های پردازش شبیه‌زینب پیش روی ما بگشاید و ما را به‌سوی مفاهیم جدید در حوزه شبیه‌نامه‌ها و شبیه‌خوانی سوق دهد. سؤال اصلی این مقاله به‌چگونگی تأثیر افزایش داستانک‌ها و توجه به جنبه‌های نمایشی شبیه‌زینب در نسخ خطی تعزیه دوره ناصری معطوف می‌شود. همچنین فرضیه اصلی به سیر تنوع و تطوّر شبیه‌زینب با بررسی عملکرد وی در نسخ خطی مربوطه بر اساس دگرگونی‌های نمایشی و توجه به حضور پُررنگ شبیه‌زینب و زنان در روایت‌های مربوطه سبب تشخیص شبیه‌مذکور از بی‌هویتی به‌سوی شبیهی با نگرش منحصربه‌فرد معرفی می‌شود. پژوهش‌هایی در راستای پیدایش و تکوین تعزیه و انواع آن صورت گرفته است که از مهم‌ترین آن‌ها کتاب *پژوهشی در تعزیه و تعزیه‌خوانی* از عنایت‌الله شهیدی است. پژوهش‌هایی نیز در راستای معرفی متون مکتب‌خانه‌ای «نظام آموزشی» دوره قاجار نگارش شده‌اند. کتاب *دبیات مکتب‌خانه‌ای/بیران اثر (حسن ذوالفقاری)* (۱۳۹۳) از اهمیت ویژه‌ای در ترسیم سیمای اجتماعی/فرهنگی و سیاسی زنان دوره قاجار و نمایاندن تفکر غالب جامعه و حکومت راجعه‌زنان در دوره

مربوطه برخوردار است.

مقاله «بررسی جنبه‌های تحوّل نمایشی شخصیت زن در حکایت رابعه از الهی‌نامه عطار نیشابوری» (امیرشاه‌کرمی، ۱۳۹۵) به سیر تحوّل شخصیت از یک قطب نمایشی به قطب نمایشی دیگر معطوف است. نتایج حاصل از این تحقیق می‌تواند برای انجمن‌های تعزیه، دانشگاه‌ها و مراکز علمی پژوهشی نمایش مذهبی مؤثر واقع شود. دستاورد حاصل از این کاوش، گذر شبیه‌زینب از تمثیل به واقعیت است. نمادزدایی شبیه‌زینب توسط مقتل‌نویسان تکیه دولت در روایت‌های مربوطه و توجه به جنبه‌های تراژیک و درنهایت شکل‌گیری و تکوین شبیهی واقع‌گرا بر اساس وقایع سیاسی، اجتماعی و فرهنگی رخ داده است. اقدام‌های فرهنگی (احداث تکیه دولت و اعزام دانشجو به غرب و آشنایی با درام غربی) در کنار تحوّل‌های فرهنگی (ظهور زنان شاعر، ترجمه و نشر کتاب) و تأثیری که این موارد بر شعر دوره ناصری و شکل‌دهی شبیه‌زینب داشتند به دلیل آشنایی با فرهنگ و جایگاه زنان در غرب به‌واسطه ترجمه آثار سبب برجستگی دغدغه‌مندی‌های اجتماعی زنان، گذر از مفاهیم سنتی و نوگرایی اخلاقی/اجتماعی راجعه‌زنان شده است.

دگرگونی‌های نمایشی در نسخ خطی تعزیه‌نامه‌ی دوره ناصری در پی تحولات ادبی «افزایش مضامین» رخ داده و سبب «گسترش داستانی» در نسخ خطی تعزیه‌نامه آن دوره شده است. خلق مضامین جدید و متنوع شبیه‌زینب در نسخ خطی دوره ناصری به دلیل بسط محتوا در راستای معرفی حالت‌های منحصربه‌فرد، سبب تحوّل و پویایی نمایشی شبیه‌زینب شده است. دگرگونی‌های نمایشی بعد از دگرگونی‌های ادبی به‌عنوان دومین رویکرد و عامل حاصل از تحوّل‌های فرهنگی دوره ناصری توانسته است زمینه‌ای برای تحرک و تغییر افکار/حالات شبیه‌زینب در نسخ

سطح است: ۱. فرهنگ عامه؛ ۲. افزایش شقاوت اشقیاء (چلکووسکی، ۱۳۶۷: ۷۴)؛ و ۳. انتخاب دقیق نوع شعر (چلکووسکی، ۱۳۶۷: ۹۰). مقتل‌نویسان در توسعه روایت‌ها همواره از عناصر فرهنگ عوام «خرافه، آداب‌ورسوم» بهره برده‌اند. کاربرد این عناصر در تحوّل جایگاه شبیه زینب در روایت‌های جدید سبب خلق شبیهی نو، متناسب با ارزش‌های فرهنگی زمان ناصری می‌شود. بیان خرافات و اوهام از زبان شبیه زینب در نسخ مربوطه بیان‌گر ایستایی و عدم تحرک سیمای اجتماعی/فرهنگی زنان دوره ناصری است. افزایش شقاوت و پرداختن به ابعاد خشونت‌آمیز عملکرد اشقیاء زمینه گسترش داستانی در راستای تقویت حضور قهرمانانه شبیه زینب را فراهم می‌کند و سبب پویایی و هویت منحصر به فرد، وی می‌شود. همچنین به‌کارگیری قالب‌های شعری متناسب با محتوا و مضمون روایت‌ها به‌ویژه حالت روحی اندوهناک شبیه زینب موجب توسعه رخدادها و حرکت به‌سوی مضامین جدید در نسخ خطی دوره ناصری شده است. افزودن داستانک‌ها و رخداد‌های نمایشی به نسخ خطی تعزیه دوره ناصری باعث گسترش مضامین و تحوّل شبیه زینب شده است.

متن شبیه‌نامه‌ها در ابتدا ساده و بی‌تکلف بود و بیش از قدرت نمایشی و دراماتیک حاصل از فنون نمایشنامه‌نویسی بر حقایق کلی تمرکز داشت؛ اما به تدریج در سده ۱۳ از نظر ادبی متکامل‌تر، پیراسته‌تر و محتوای متون مادی‌تر و جنبه‌های ظاهری آن شکوهمندتر شد و قصه‌های قومی و مذهبی به آن رسوخ کرد و مفاهیم اجتماعی در آن متبلور شد (چلکووسکی، ۱۳۶۷: ۱۹).

گسترش داستانی در نسخ خطی مربوطه به جهت تحوّل‌های ادبی رخ داده در دوره ناصری به‌ویژه توجه شبیه‌نامه‌نویسان به جزئیات صورت پذیرفت و با افزودن آداب‌ورسوم، اعتقادات و باورها و بهره‌وری

مربوطه «تب کردن حسنین، دیر عزیز و شیرین، شهادت امام حسین (با تفضیلات شیطان و آب خواستن حضرت و بیرون پریدن علی‌اصغر از گاه‌واره و گل فرستادن فاطمه صغرا و درویش و موسا و حکایت نصرانی و قیس و وزیر)، غارت خیمه‌گاه، مسلمان شدن شیخ شامی به دست حضرت سیدان جدش، نان پختن جناب فاطمه زهرا، وفات زینب» فراهم می‌کند.

۱. دگرگونی‌های نمایشی

دگرگونی‌های نمایشی بعد از دگرگونی‌های ادبی به عنوان دومین رویکرد و عاملی حاصل از تحوّل‌های فرهنگی دوره ناصری توانسته است زمینه‌ای برای تحرک و تغییر افکار/حالات شبیه زینب در نسخ مربوطه فراهم کند. بنابراین می‌توان تأثیر و نفوذ این حوزه در شکل‌دهی شبیه زینب را از شش منظر مورد بررسی قرار داد: ۱. گسترش داستانی؛ ۲. اجتناب از کلی‌گویی؛ ۳. توجه به جنبه‌های تراژیک؛ ۴. تکرار داستانک‌های مشابه و خلق داستان جدید؛ ۵. تعدّد مکان و تنوع عملکرد شبیه زینب؛ و ۶. گذر شبیه زینب از تمثیل به واقعیت.

افزودن داستانک‌های متنوع و جدید به رخداد‌های اصلی شبیه‌نامه‌ها سبب پردازش شبیه زینب در کنار شبیه «امام حسین» به عنوان قهرمان مرکزی این روایت‌ها شده است در پی گسترش داستانی، تعدد و تنوع مفاهیم و مضامین در خلال بیان روایت‌های تازه رخ می‌دهد. همچنین توجه به جزئیات، حذف توصیف‌های مکرر و پرداختن به رویدادهای تازه سبب خلق ابعاد جدید در هویت شبیه زینب شده است.

۱.۱. گسترش داستانی در نسخ خطی دوره ناصری

گسترش داستانی در نسخ خطی تعزیه‌نامه دوره ناصری حاصل توسعه رخدادها در سه

اکبر من / در خون غلظد برابر من / کز جد من است یادگارم / من در عوضش دو طفل دارم» (عزیزی، ۱۳۸۸: ۸۴-۸۵).

رخداد «فرستادن طفلان به میدان نبرد» در نسخه دوره ناصری با بهره‌گیری از بن‌مایه‌های فرهنگ عامه دوره مربوطه توسعه می‌یابد و زمینه نمایشی ایجاد شده در نسخه ناصری سبب تحرک و پویایی شبیه زینب شده است. شبیه‌نامه‌نویس در تعزیه‌نامه «شهادت علی‌اکبر» دوره ناصری با بهره‌مندی از آداب «بدرقه کردن مسافر و حمایل کردن قرآن» زمینه نمایشی مناسبی جهت پردازش هویت شبیه زینب ایجاد می‌کند. خلعت دوختن شبیه زینب برای طفلانش و راهی کردن آنان به میدان نبرد در کنار بدرقه کردن علی‌اکبر و فراخواندن اهل بیت به همراهی او موجب گسترش داستان و تنوع مضمونی شده است. شبیه زینب در این اثر دارای مشخصه «دل بردن از تعلقات مادی و دنیوی» است.

«زینب/ برو در خیمه‌ای کلثوم خواهر

ز بخدان بقچه بیرون بیاور

در آن بقچه است یک بُردِ یمانی

که داده بابشان با شادمانی

[...]

بیاورید عقاب علی‌اکبر من

که تا سوار شود نور دیده تر من

جلو بگیر تو ای مادر علی اکبر

که می‌رود علی اکبرت به سوی سفر» (میرزا

اسدالله‌خان، ۱۲۸۳: ۳).

شبیه‌نامه‌نویس دیگری دیگر نسخه‌ای است که توجه به آداب و رسوم سبب توسعه محتوا و مضامین شبیه زینب شده است. گسترش داستانی در این نسخه با دست‌مایه قرار دادن رسم و آداب «دعوت گرفتن از همسایه برای عروسی» مجالی برای پرداختن به افکار و شخصیت «شبیه زینب» فراهم کرده است. دعوت کردن شبیه زینب به عروسی پسر

نمادین از اشخاص شبیه به جهت بیان آمال خویش ایجاد شدند. «پدید آمدن فرهنگ عامه دلایل متعدّد دارد. گاه آداب و رسوم اجتماعی مردم و گاه تعبیرها و تفسیرهای پیشینیان از وقایع طبیعی یا حوادث زندگی باعث پدید آمدن آن‌ها شده است» (ذوالفقاری، ۱۳۹۴: ۹). بنابراین گسترش داستانی «توسعه رخدادها» تحت تأثیر فرهنگ عامه در دو سطح مورد بررسی قرار می‌گیرد: ۱. آداب و رسوم و اعتقادات مردمان جامعه ناصری؛ و ۲. خرافات و اوهام.

۱.۱.۱. آداب و رسوم و اعتقادات مردمان جامعه ناصری

شبیه زینب در نسخ خطی دوره ناصری تحت تأثیر فرهنگ عامه، به همراه رسوم و اعتقادات اجتماع، گسترش و تحوّل یافته و نمایانگر مشخصه‌های فرهنگی جامعه مذکور است. شبیه‌نامه‌نویسان در معرفی شخصیت‌های مذهبی علاوه بر بهره‌گیری از روایت‌های تاریخی، اعتقادات و باورهای عامه را هم درباره قهرمانان تعزیه مورد توجه قرار دادند و خواست‌ها و تمناهای روحی مردم را در خصایل و رفتار شخصیت‌ها به تصویر کشیدند (شهیدی، ۱۳۸۰: ۳۶). نگاهی اجمالی به نسخه قدیمی‌تر «شهادت علی‌اکبر» که مربوط به اوایل دوره ناصری است، چگونگی تأثیر افزودن آداب و رسوم و باورهای مردم زمانه ناصری در گسترش داستانی و توسعه محتوای مرتبط با شبیه زینب را به نسخه مربوطه در دوره ناصری نشان می‌دهد. شبیه زینب در نسخه قدیمی‌تر در بیان ممانعت از رفتن علی‌اکبر به میدان نبرد با امام حسین «با توجه به این‌که درخواست زینب توسط امام پذیرفته نمی‌شود» چنین می‌گوید:

«زینب/ ای نور دو دیده تر من / قربان تو ای برادر من [...] راضی نشوم که اکبر زار / در خون غلظد ز تیغ کفار / راضی تو مشو که

فاطمه زهرا) در دعای شبیه زینب به دلیل خدمت امام حسین و آرزوی جبران خدمت، بیان‌گر وابستگی آداب دعا و نفرین به عنصر اجتماعی-سیاسی قدرت در آن زمان شده است.

«زینب/ ای برادر جان خجالت دادیم

من بخواب و تو به سر استادیم

[...]

درد ار به سر حسین بگیرد

در گور بده تو جای زینب» (معین‌البکاء،

۱۳۹۴: ۴-۵).

گسترش داستانی و تنوع مشخصه‌های شبیه‌زینب در نسخ خطی دوره ناصری علاوه‌بر آداب‌ورسوم به سبب بهره‌گیری از باورها و اعتقادات رایج مردم آن زمان نیز رخ داده است. «کارکردهای عمومی و فرهنگ عامه در سه زمینه مطرح بوده است: جهالت مردم، خرافات عمومی و ارزش‌گذاری منفی رفتار و عملکرد حکومت» (سبک‌شناسی نظم و نثر فارسی، ۱۳۹۲، ۵۱۲). بنابراین نمود خصیصه‌های فرهنگ عام، مسائل و مصائب حاصل از شرایط اجتماعی/سیاسی حاکم بر مردمان دوره ناصری «تهران» باعث تنوع شبیه‌زینب در بیان مشخصه‌های منحصربه‌فرد اجتماعی-فرهنگی و تحرک نمایشی، وی به‌سوی ترسیم جایگاه شبیه‌زینب در بیان کاربری عناصر فرهنگی «جهل، خرافات، خوارداشت زنان» شده است.

۱.۱.۲. اخراافات و اوهام

مشخصه‌های خرافی در نسخ خطی تعزیه‌نامه دوره ناصری سبب گسترش و تنوع هویتی شبیه‌زینب شده است. شبیه‌زینب در نسخه خطی «خواب دیدن دختر مسلم و خبر قتل مسلم» دارای خصیصه خرافی است که نمایانگر باورها و اعتقادات جامعه دوره ناصری راجع به زنان است. «محیط اجتماعی تأثیر مستقیم در ایجاد و پرورش خرافات دارد»

ظَهْرِي، نوع نگرش و تفکر وی را به عنوان نمونه ذهنی از جامعه آن زمان نشان می‌دهد. ورود شبیه‌زینب از فضای تراژیک حاکم بر شبیه‌نامه به فضایی مفرّج و شادی‌بخش و موازی قرار دادن قاسم و پسر ظَهْرِي و ذکر مصائب واقعه شهادت قاسم زمینه را برای گسترش داستان و پرداختن به افکار و احساسات شبیه‌زینب در بستری آئینی مهیا می‌کند و سبب پویایی شبیه‌زینب در نوع مواجهه با رخداد نمایشی و توسعه روایت می‌شود.

«زینب/ نمودی آه ای زن داغ جانم/ زدی آتش به مغز استخوانم/ دلت آمد چه سان روزفوسوسی/ به پیش من بری نام عروسی» (معین‌البکاء، ۱۳۹۰: ۵).

شبیه‌زینب در نسخه «ظَهْرِي» دارای مضمون «تقدس و پایبندی به سوگواری و قبح شادی و سرور» است. بهره‌مندی از آداب «دعا طبق ارتباط با دیدن خیر و فایده» (شَهْرِي، ۱۳۷۱: ۵۵۶)، دیگر رفتار اجتماعی و فرهنگی در این شبیه‌نامه است. بیان دعا و نفرین در نسخ مربوطه توسط شبیه‌زینب بیان‌گر ساختار مستبدانه اجتماعی/سیاسی در دوره ناصری است. دعای شبیه‌زینب در نسخه مذکور برای عروسی پسر ظَهْرِي «زینب/نگردی کاش از عیشت تو محروم» (معین‌البکاء، ۱۳۹۰: ۶) و تکرار در عدم پذیرش دعوت عروسی از سوی شبیه‌زینب و زنان دیگر روایت «زینب/ برو خواهر رضا کن ام‌کلثوم [...] ولی برو بسکینه سخن بکن اظهار/ مگر رضا شود آید بعیش با دل زار [...] زن ظَهْرِي/ نمود ای مرد، زینب ناامیدم/ نکرد از لطف و احسان روسفیدم/ اگر راضی کنی زین‌العبا را/ یقین راضی کنی از خود خدا را» (معین‌البکاء، ۱۳۹۰: ۶)، سبب هدایت و برجستگی مشخصه سنتی قدرت مردان در فرهنگ و جامعه دوره ناصری است. نمونه دیگر وابستگی آداب دعا به قدرت در شبیه‌نامه «نان پختن

متجددانه، انتقاد از تفکر جنسیت‌زده نسبت به زنان است. «جنسیت، نظامی از عادات اجتماعی است که مردم را به‌گونه‌ای متفاوت شکل می‌دهد و روابط نابرابری را ساماندهی می‌کند» (علی‌زاده‌بیرجندی، ۱۳۹۹: ۹). شبیه‌زینب از یک‌سو معرف وجه زنان در اجتماع دوره ناصری و از سوی دیگر به دلیل سیمای تاریخی-دینی در جایگاه بیان حالات و اعتراض به رفتارها و اندیشه مردمان زمانه قرار می‌گیرد و به واقعیت پیوستن خواب دختر مسلم، اعتراضی به جنبه‌های جنسیتی حاکم بر زنان و خرافی بودن آن‌ها است. گسترش داستانی در این اثر به سبب بهره‌مندی از فرهنگ عامه و اندیشه‌های خرافی جنسیت‌زده، شبیه‌زینب را دارای وجه متفاوت و متنوعی می‌کند در نتیجه، بهره‌مندی رخدادها از آداب و رسوم و باورهای عامیانه سبب گسترش روایت‌ها، تحوّل و تنوع شبیه‌زینب از مشخصه‌های خرافی، حمایتگری، درایت و دل‌کندن از تعلقات دنیا نمایان می‌شود. نقش دیگر فرهنگ عامه آرام ساختن التهاب‌های درونی جامعه و آزاد کردن نیروهایی است که آدمی را در روابط گروهی، زیر فشار می‌گذارد (خلیفی، ۱۳۵۶: ۲۶). جایگاه و مرتبه شبیه‌زینب در سامان‌دهی به امور و حل‌وفصل بحران‌ها و معضلات در بستر روایت، بهره‌گیری از خرافات و اوهام را به‌منظور بهبود شرایط و رهایی از بحران‌های احتمالی مورد استفاده قرار می‌دهد.

۳.۱. اشقاوت و خشونت شبیه‌اشقیاء در

نسخ خطی دوره ناصری

گسترش اشقاوت و خشونت شبیه‌اشقیاء در نسخ خطی دوره ناصری سبب تحوّل و حضور قهرمانانه شبیه‌زینب شده است. منظور از حضور قهرمانانه، افزایش جنبه عمل‌گرایی شبیه‌زینب در لحظات بحرانی روایت است. بررسی جایگاه نمایشی

(ذوالفقاری، ۱۳۹۴: ۱۹). شبیه‌زینب در نسخه مذکور برای دل‌داری دادن به دختر مسلم که از خواب شهادت پدرش بی‌تابی می‌کند، خواب او را به دلیل زن بودنش نادرست و برعکس می‌داند. انعکاس نگرش شبیه‌نامه‌نویسان دوره ناصری راجع به شبیه‌زینب در این اثر نمایانگر جایگاه زن در بستر اجتماع آن دوره و تفکر غالب مردان در خرافی بودن زنان است. «در دوره قاجار، اکثریت جامعه ایرانی بهره‌ای از سواد نداشتند؛ می‌توان گفت، این اکثریت هیچ‌گونه وسیله‌ای برای پرورش و رشد فکری و جهان‌بینی نداشتند و دنیای آن‌ها محدود به حصار محکم و استواری بود که اساس آن از معتقدات عمومی تشکیل می‌شد که عمدتاً شامل خرافات و اوهام بود؛ بخصوص خرافات و اوهام که می‌توان گفت جزء جدایی‌ناپذیر پیکره جوامع عقب‌مانده ناآگاه است» (سبک‌شناسی نظم و نثر فارسی، ۱۳۹۲: ۵۰۰).

باورهای اجتماعی و خرافی از زبان شبیه‌زینب در نسخه مذکور در بیان نامبارکی گریه پشت سر مسافر، «زینب/که عزیز کس رود به سفر/نزد از غمش به سینه و سر [...] گریه در خواب شادمانی اوست/ ناله و اشک کامرانی اوست» (معین‌البکاء، ۱۲۹۲: ۳) و بازتاب وارونه خواب و باطل شدن خواب با خون «زینب/ جا عمه مگیر غم در دل/ که شود خوابها ز خون باطل» (معین‌البکاء، ۱۲۹۲: ۴) بیان شده است. اعتقادات خرافی جنسیت‌زده، شبیه‌زینب را در سراسر روایت به عنوان نماینده فرهنگ عامه و طرز فکر مردم آن دوره در مورد زنان معرفی می‌کند. «زینب/ چپ بود جمله خواب زن یکسر/ خاصه خواب تو ایضاً بصر» (معین‌البکاء، ۱۲۹۲: ۴). نگرش حقیرانه به شبیه‌زینب/ زنان در روایت مذکور نمایانگر نوع خوانش جامعه و مقتل‌نویسان دوره ناصری به جایگاه زنان و همچنین تحت تأثیر افکار

آید» (شهیدی، ۱۳۸۰: ۱۰۶). تأثیر حضور اشقیاء بر عملکرد شبیه زینب در نسخ خطی مربوطه در راستای بررسی تعداد صحنه‌های مشترک بین شبیه زینب و اشقیاء مورد توجه قرار گرفته است.

نسخه «غارت خیمه‌گاه» دارای افزایش صحنه اشقیاء است. جهت بررسی تأثیر حضور اشقیاء بر افزایش پویایی قهرمانانه شبیه زینب به کاوش در تعداد صحنه‌ها و عملکرد وی در این نسخه خطی پرداخته می‌شود. اولین حضور اشقیاء «شمر» به عنوان منادی شهادت امام حسین، زمینه حضور شبیه زینب را در جهت «حمایت و مراقبت از امام زین‌العابدین» فراهم می‌کند «زینب/ ای وای زلزله بر ماه و تین فتاد/ گویا ز زین به خاک زمین شاه دین فتاد/ آری روی همه به سوی زین‌العابدین/ کذا ستون کعبه دین مبین» (معین‌البکاء، ۱۳۸۸: ۴). عملکرد شبیه زینب به واسطه تکرار عمل خشونت‌بار «شمر» سبب ایستایی و عدم تحرک نمایشی شبیه زینب شده است «زینب/ بیا ام کلثوم ای خواهرم/ نشان طفل‌ها را تو اندر برم/ سکینه بیا اندر آغوش من/ رقیه بیا بر سر دوش من/ نماید رو بر سوی عابدین/ نشینید بر دور او چون نگین» (معین‌البکاء، ۱۳۸۸: ۸). تنوع عملکرد اشقیاء در ادامه روند روایت مذکور «حمله به خیمه‌گاه، غارت اموال، قصد شهادت امام عباد، کتک زدن کودکان، آتش زدن خیمه‌ها، تاختن بر پیکر امام حسین» باعث پویایی شبیه زینب و منش قهرمانانه می‌شود. بنابراین گسترش شقاوت و تنوع عملکرد اشقیاء سبب پویایی شبیه زینب با مشخصه‌های متنوع و منحصر به فرد «کین خواهی یا هشدار انتقام خداوند در آینده» و «منع از ظلم و ستم» می‌شود.

«شمر/ رسیدم عابدین بر قصد جانت

کشم در خاک جسم ناتوانت

[...]

اشقیاء به عنوان نیروی محرک شبیه زینب و تعامل و شکل‌گیری گفت‌وگو میان آن‌ها جنبه قهرمانانه شبیه زینب را نمایان می‌کند. تعزیه‌نامه‌نویسان در این دوره آگاهی بیشتری از ارکان نمایشی و هنری به دست آوردند و نگرش متفاوتی یافتند از جمله دگرگونی‌ها، افزایش تعداد صحنه‌های مخالف‌خوان‌ها و همچنین تأکید و توجه به جنبه‌های نمایشی و حماسی بود. آن‌ها بر این باور بودند که هر چه شبیه اشقیاء را قدرتمندتر توصیف کنند، اولیاء‌خوان‌ها قهرمانانه‌تر متجلی خواهند شد (چلکووسکی، ۱۳۶۷: ۷۴-۷۵).

توجه شبیه‌نامه‌نویسان به جایگاه نمایشی مخالف‌خوانان در نسخ مربوطه سبب پویایی شبیه زینب و بسط عملکرد وی برای مقابله با نیروی متضاد و گسترش روایت شده است. سیر دگرگونی شبیه زینب در نسخ خطی دوره ناصری به دلیل برجسته کردن مشخصه‌های شقاوت‌مند اشقیاء سبب تحرک و پویایی شبیه زینب به سوی مضامین متنوع و منحصر به فرد می‌شود. تحوّل کیفی تعزیه در عرصه نمایشی که در زمان ناصرالدین‌شاه رخ داد، افزایش حرکت و عمل شبیه در جریان وقایع و توجه به نقش و تأثیر اشقیاء و مخالف‌خوانان بود (شهیدی، ۱۳۸۰: ۱۰۶). تحولاتی که در ساختار شعری نسخ خطی مربوطه صورت گرفت سبب تأثیرپذیری اشخاص شبیه به ویژه شبیه زینب شده است. «لیکن از دوره ناصری به بعد، مکالمه‌ها در تعزیه کوتاه‌تر و حرکت و عمل بیشتر شد. اشقیاء و مخالفان نیز، به خصوص در تعزیه‌های شهادت و حماسی، مقام و موقع نمایشی بیشتر و بهتری یافتند. این امر، یعنی تقابل و توازی نسبی نقش دو نیروی متضاد، یا خوب و بد تعزیه سبب شد که بر جنبه‌های درامی و نمایشی تعزیه افزوده شود و تعزیه تا اندازه‌ای از حالت ساده و تراژیک محض بیرون

شمر/ ایا گروه تمامی برای مایحتاج
کنید خیمه آل رسول را تاراج
[...]
شمر/ ای لشگر و سپاه تمامی ز شیخ و
شاب
غارت کنید ز اهل حرم معجر و نقاب
(معین‌البکاء، ۱۲۸۸: ۸-۹).

خشونت و حضور پیوسته شمر با
شبیه‌های دیگر «رقیه» و «فاطمه عروس» در
نسخه مربوطه سبب بروز اعمال قهرمانانه
شبیه زینب مبنی بر درخواست از شمر برای
ماندن در بیابان به جهت پیدا کردن اسیرانی
که به دلیل شقاوت شمر در بیابان پراکنده
شده‌اند، می‌شود. درخواست شبیه زینب از
شمر نمایانگر عملکرد متنوع وی در حمایت و
پاسداری از خانواده است.

«زینب/ ایا شمر لعین بی‌مروت/ نمودی
خیمه‌گاه ما چه غارت/ بکن رحمی به حال
این یتیمان/ فراری گشته‌اند اندر بیابان/
اگرچه خون مرا در دل نمایند/ در اینجا امشب
منزل نمایند/ که این جمع پریشان را ز
یاری/ بجویم زیر پای هر سواری/ از آن ترسم
پریشان حال گردند/ به زیر دست و پا مال
گردند» (معین‌البکاء، ۱۲۸۸: ۱۰).

وی شده است. همچنین افزایش شقاوت
اشقیاء باعث خلق مضامین متنوع و تازه در
راستای پیشبرد روایت و گسترش داستانی
شده است. سیر تحول و دگرگونی شبیه زینب
در نسخ خطی مربوطه بر اثر ایستایی حاصل
از مضمون تکراری «حمایتگری» به پویایی
برآمده از افزایش و تنوع شقاوت اشقیاء
و ظهور مضامین بدیع زمینه خلق کرداری
قهرمانانه را برای شبیه زینب فراهم کرده
است. سومین مبحث پیرامون موضوع
دگرگونی‌های نمایشی در نسخ خطی دوره
ناصری، انتخاب انواع شعر متناسب با محتوا
و بار نمایشی روایت‌ها است. مقتل‌نویسان
این دوره به‌واسطه آشنایی با ساختارهای
شعری گوناگون و بهره‌مندی از ساختارهای
جدید توانستند از قالب‌های شعری برای
بیان اندیشه‌های غنایی، سیاسی و حماسی و
مصیبت‌بار بهره‌برند و بر جنبه‌های نمایشی
شبیه زینب در نسخ خطی مربوطه بیفزایند؛
لذا به دلیل اهمیت پرداختن به مباحث
تخصصی ساختار شعری از بیان این موضوع
صرف نظر می‌شود.

۱.۱.۲. اجتناب از کلی‌گویی

اجتناب از کلی‌گویی و پرداختن به جزئیات
سبب دگرگونی شبیه زینب از ایستایی به
پویایی شده است. تحول دیگری که در متون
دوره ناصری رخ داد، توجه شبیه‌نامه‌نویسان
به جزئیات «توصیف حالات روحی، افکار و
اعتقاد شبیه» بود. حذف محاوره‌های طولانی
از اقدام‌های نویسندگان دوره ناصری است
که تأثیر این مورد بر دگرگونی شبیه زینب
مشهود است.

قدرت نگارش موجز و ترسیم واضح وقایع
و حالات روحی شبیه‌ها در این متون نشان
از خلاقیت و تخیل قوی شبیه‌نامه‌نویسان
دارد برعکس نسخه‌نویسان قدیمی که بیشتر
گرایش به کلی‌گویی و تلخیص هر واقعه

مضمون «حمایتگری» از حالت ایستای
حاکم بر شبیه زینب بر اثر مضمون تازه
«تقسیم مسئولیت» تحول و تغییر می‌یابد
و باعث افزایش ابعاد قهرمانانه هویت وی
می‌شود «زینب/ بیا بدار تو خواهر به دور
 طفلان پاس/ علم بگیر به جای برادرت
عباس/ منم به دوش کشم ذوالفقار آتش بار/
تو رو به‌سوی یمین من روم به‌سوی یسار»
(معین‌البکاء، ۱۲۸۸: ۱۱). گسترش روایت با
مضامین «تنهایی، غربت و یاد گذشتگان»
دلیلی برای حضور «امام علی» و «فاطمه زهرا»
را در ادامه روایت فراهم می‌کند.
تعدد صحنه‌ها و حضور مستمر اشقیاء
در مقابله با شبیه زینب سبب تحرک نمایشی

به واسطه مضمون محرک «ایستادگی در برابر جبر و عدم پذیرش تقدیر» سبب گسترش داستان «شکوه از روزگار و سرنوشت» و پویایی شبیه زینب به دگرگونی و تحوّل اندیشه متعالی «بخشودن گناه دیگران» منتهی می‌شود «زینب/عیالت را اسیر دست دشمن از چه می‌خواهی [...] دریغ از طالع وارون و بخت واژگون من [...] مطیع امر یزدانم دگر فرمان چه فرمائی/ خداوند از جرم شیعیان و عاصیان بگذر» (معین‌البکاء، ۱۲۸۹: ۱۸-۱۹). بنابراین تغییر و تحوّل شبیه زینب از ایستایی مضمون «سکوت و خویشن‌داری در برابر ظلم» به پویایی مستمر شبیه زینب از مضمونی به مضمون دیگر به واسطه حذف کلیات و پرداختن به مشخصه‌های روحی و باورهای، وی سبب گسترش داستانی شده است. تأثیر گفتار امام حسین را در اشعار نسخه مذکور (معین‌البکاء، ۱۲۸۹) بر افکار و حالات شبیه زینب نمی‌توان نادیده گرفت. اجتناب از کلی‌گویی و حذف محتوای تکراری در نسخ خطی مربوطه سبب ایجاد تناسب بین رویدادها و حالات و افکار شبیه زینب شده است و می‌توان آن را از ابتکارها و تکنیک‌های معین‌البکاهای دوره ناصری دانست.

۱.۳. توجه به جنبه‌های تراژیک

توجه به جنبه‌های تراژیک در نسخ خطی دوره ناصری سبب افزایش بن‌مایه‌های مصیبت‌بار شبیه زینب شده است. «میرزا تقی تعزیه‌گردان از جمله مشاهیر و معروف‌ترین این تعزیه‌گردان‌ها و معین‌البکاهای بود. این تعزیه‌گردان ورزیده، نمایشنامه‌ها را طوری تنظیم می‌کرد و به آنها شاخ و برگ آموزنده‌ای می‌داد که تعزیه از حالت عوامانه بیرون می‌آمد و جنبه عمیق‌تری به خود می‌گرفت و جنبه‌های تراژیک آن بیشتر می‌گردید» (نجمی، ۱۳۶۴: ۲۶۱). شایان ذکر است که نظریه ارسطو و ساختار تراژدی یونان در اینجا مدنظر نبوده است و

داشتند و وقایع را با رایج‌ترین اصطلاحات توصیف و با محاورات طولانی پُر می‌کردند، شبیه‌نامه‌نویسان جدید به جزئیات توجه نشان دادند و چهارچوب زمان و توالی وقایع را مورد ملاحظه قرار دادند (چلکووسکی، ۱۳۶۷: ۸۸-۸۹).

گفت‌وگوی شبیه زینب با امام حسین بعد از به میدان رفتن درویش کابلی در مجلس «شهادت امام حسین» به عنوان یک نمونه خلاق و هنرمندانه نمایانگر دگرگونی حالات شبیه زینب و تحرک وی به سوی مفاهیم متعالی روحی است. توجه به جزئیات و ترسیم واضح وقایع در اشعار زیر از طریق به‌کارگیری واژگان بدیع و نو در بیان حالات، افکار و روحيات شبیه زینب سبب اعجاز کلام، اجتناب از کلی‌گویی و همچنین پویایی افکار و روحیه وی می‌شود. بیان تطابق و نزول جایگاه امام حسین در یثرب و کربلا توسط شبیه زینب مبنی بر اندیشه و تفکر متضاد «اوج و حضيض جهان» زمینه تحوّل و دگرگونی شبیه زینب را از مضمون «عدم پذیرش تقدیر» و «قدرنشناسی» به دگرگونی روحی «تسلیم در برابر رضایت خداوند» فراهم می‌کند. «زینب/ به یثرب سلطنت بودن به بطحا پادشه بودی [...] رعیت قدر تو نشناخت شاها لشکرت چون شد» (معین‌البکاء، ۱۲۸۹: ۱۸). ایستایی شبیه زینب در ضعف و ناچاری مواجهه با حوادث احتمالی و تفکر وی در خاتمه دادن به جنگ تحت تأثیر عملکرد امام حسین «پند و نصیحت» سبب پویایی و دگرگونی روحی شبیه زینب به مضمون تازه «دل بریدن و ترک تعلقات دنیوی» می‌شود «زینب/ چه سازم بعد تو با این یتیمان و صغیرانت [...] چه باعث شد که دل برداشتی از اکبر و اصغر [...] بیا از کربلا بگذر برو در یثرب و بطحا» (معین‌البکاء، ۱۲۸۹: ۱۸).

واکنش شبیه زینب در مقابل رویداد کلی روایت نسخه مذکور «شهادت امام حسین»

از عنصر تراژیک «مرگ» سبب تحرک شبیه زینب به مضمون جدید «اجتناب از نبرد» می‌شود. «زینب/ بیا از کربلا بگذر برو در یثرب و بطحا/ امام حسین/ شد از حکم خدا در کربلایم منزل و ماوا» (معین‌البکاء، ۱۲۸۹: ۱۸). بنابراین ضرورت و ارتباط نبرد با دشمن به «حکم الهی» وجه‌ای پویا (ایستادگی در برابر تقدیر) به شبیه زینب می‌بخشد. اثبات حکم تقدیر توسط امام حسین در چگونگی سرنوشت شبیه زینب، سبب افسوس و پذیرش تقدیر و تحوّل افکار شبیه زینب می‌شود. «زینب/ دریغ از طالع وارون و بخت واژگون من [...] مطیع امر یزدانم دگر فرمان چه فرمائی» (معین‌البکاء، ۱۲۸۹: ۱۹)، به عبارت دیگر «پند و نصیحت» امام حسین در بسط فضای اندوه‌بار روایت سبب پویایی «پالایش روح» شبیه زینب می‌شود.

تقدیرگرایی از باورهای فرهنگی دوره ناصری است که ارتباطی ایستا با مضامین «شفاعت کردن اقامت» و «منع نفرین دشمنان» دارد و سبب پویایی و دگرگونی روحی شبیه زینب به سوی مضمون/حالت «طلب بخشش گناهان دیگران» می‌شود. «یکی از محورهای اساسی سبک زندگی در دوره قاجار، باورهای مردم این دوره است در میان این انگاره‌ها، تقدیرگرایی، باورمندی به سعد و نحس ایام، تفال و تطهیر و باورهای نجومی بیشترین نمود و تأثیر را در زندگی مردم داشت» (علی‌زاده بیرجندی، ۱۳۹۹: ۱۸). «زینب/ خداوندا ز جرم شیعیان و عاصیان بگذر» (معین‌البکاء، ۱۲۸۹: ۱۹).

پویایی حاصل از سیر تحوّل موقعیت‌های نمایشی «ترس، شفقت، پالایش روح و...» سبب برجستگی بن‌مایه‌های تراژیک شبیه زینب در نسخه «شهادت امام حسین» شده است. تحوّل حاصل از مقابله و نادیده گرفتن «پند و نصیحت» امام حسین توسط شبیه زینب که در اشعار بالا به آن اشاره شد، زمینه‌ای مناسب برای ظهور مضامین تراژیک «انتقام»

صرفاً پویایی عناصر تراژیک شبیه زینب در نسخ خطی مربوطه به واسطه کشمکش مضامین، «ناتوانی در برابر تقدیر»، «مرگ» و «برانگیختن هراس و ترحم»، «ناپایداری جهان»، «شفقت»، «پند و نصیحت» و «پالایش روح» مورد کاوش قرار خواهند گرفت. مجلس «شهادت امام حسین» از نسخ برجسته به نگارش «محمدتقی معین‌البکاء» است که به صورت خلاقانه‌ای در قالب شعری «تک مصرع» با توجه به «جزئیات هویتی» شبیه زینب بیان شده است. «ترس/ هراس» شبیه زینب از وقایع و رخدادهای جنگ «اسارت، شهادت» سبب پویایی، وی و شرح و بسط گفت‌وگو به واسطه کشمکش با امام حسین بر سر مسئله جنگ می‌شود. «زینب/ تو به خواب راحتی من در اسیری می‌روم [...] فدای جان تو ای نور چشم پیغمبر/ مکن ستیزه به آن کوفیان بد اختر» (معین‌البکاء، ۱۲۸۹: ۱۱). سیر تحول عناصر تراژیک شبیه زینب «اسیری/ مرگ» و پرداختن به مشخصه‌های تازه «ضرورت جنگیدن» سبب دگرگونی و پویایی شبیه زینب به غایت بن‌مایه‌های مصیبت‌بار «تسلیم در برابر تقدیر» می‌شود. منع جنگیدن به دلیل هراس شبیه زینب، مشخصه‌هایی جدید به هویت وی می‌بخشد. گله‌مندی شبیه زینب از ناپایداری کار جهان و اوج و فرود مقام و جایگاه امام حسین در این مصرع «زینب/ به یثرب سلطنت بودن به بطحا پادشاه بودی» (معین‌البکاء، ۱۲۸۹: ۱۸)، سبب تحرک عناصر تراژیک مذکور و برانگیختن شفقت و دلسوزی شبیه زینب به مضمون تراژیک «قدرشناسی» مردم زمانه می‌شود «زینب/ رعیت قدر تو نشناخت شاها لشکرت چون شد» (معین‌البکاء، ۱۲۸۹: ۱۸). پاسخ قاطعانه امام حسین در ادامه روایت بعد از بیان قدرشناسی مردم توسط شبیه زینب سبب پویایی مضامین ایستا و تراژیک «ضعف در مسئولیت‌پذیری»، «ترس از مرگ» و «چگونگی دل بردن از تعلقات دنیا» می‌شود (معین‌البکاء، ۱۲۸۹: ۱۸). ترس حاصل

تراژیک نوحه‌خوانی را می‌توان در نسخه خطی «وفات زینب» جست‌وجو کرد. «زینب/ ای وای صدای شمر دون می‌آیدید آید جانم زن از خوف برون می‌آید» (معین‌البکاء، بی‌تا: ۱).

هویت ایستای شبیه زینب در نسخه مربوطه بر اثر تداعی مکرر واژگان خوف، ترس، خون، رنج و ظلم در ترسیم فضای مصیبت‌وار روایت تأثیری تراژیک بر مخاطب می‌گذارد و خط روایت را از قساوت شمر و فضای خوفناک و هراس از سرانجامی خون‌آلود پیش می‌برد و در راستای تقویت مضامین اندوهناک به نوحه‌های مکرر سوق می‌یابد. در نتیجه توجه به مشخصه‌های خشونت‌بار اشقیاء «ظلم» سبب پردازش شبیه زینب با مضامین «خوف از شمر»، «نفرین ظالم»، «فداکاری در برابر یتیمان حسین» و «رخداد مرگ شبیه زینب» و عدم تحرک در برابر ظلم باعث ایستایی، وی شده است. توجه به هویت تراژیک شبیه زینب توسط تعزیه‌نامه‌نویسان دوره ناصری سبب خلق رخ‌داده‌ای تراژیک با مضمون مشترک در راستای تقویت فضای اندوهناک روایت شده است که در دوره‌های متوالی متحوّل و دگرگون شده‌اند.

۱.۴. تکرار داستانک‌های مشابه و خلق داستان جدید

تکرار داستانک‌های مشابه سبب دگرپرسی روایتی واحد سبب پویایی شبیه زینب در نسخ خطی دوره ناصری شده است. داستان «صیاد و آهو» در مجالس «مسلمان شدن شیخ شامی» (بی‌تا، ۱۳۰۰) «صیاد و آهو» و «ورود به بقیع» مورد بررسی قرار خواهند گرفت. داستان مذکور در شبیه‌نامه‌های مربوط به شهادت امام رضا وجود داشته است و به عنوان دست‌مایه‌ای جهت گسترش محتوا و مضمون سبب پویایی و تحرک شبیه زینب در نسخ خطی دوره ناصری

و «کین‌خواهی» فراهم می‌کند. محوریت شبیه زینب در پیشبرد روایت «بیرون پریدن علی‌اصغر از گاهواره» در نسخه مذکور به همراه افزایش شقاوت اشقیاء، سبب پردازش مشخصه‌های مصیبت‌وار شبیه زینب در راستای هویت پویا می‌شود به عبارت دیگر سیر تحوّل و دگرگونی شبیه زینب در رخداد «شهادت علی‌اصغر» از ایستایی حاصل از مضمون تراژیک «نال و فغان» به «اعتراض در برابر ستمگر» تمایل به انتقام و کین‌ستانی را در زمینه تراژیک داستان ایجاد می‌کند و اشاره به ایستایی و ضعف شبیه زینب در مواجه شدن با رویدادهای احتمالی «شهادت/ اسیری» و بهره‌مندی از بن‌مایه «نادیده گرفتن هشارها»، «امام حسین/ از چه صبرت از دل ناشاد رفت/ بند من گویا تو را از یاد رفت» (معین‌البکاء، ۱۲۸۹: ۱۹)، بستری مناسب برای بیان نگرش/دیدگاه هوشمندانه شبیه‌نامه‌نویسان در ارائه محتوای آموزنده به مخاطب فراهم می‌کند و با قرار دادن شبیه زینب در موقعیت‌های تکراری «عدم پذیرش تقدیر» سبب تأکید قدرتمندانه بر نگرش تقدیرگرایانه خویش و پویایی و دگرگونی شبیه زینب در پذیرش سزوشست و حکم الهی می‌شود. دعوت امام حسین به آرامش در برابر شهادت، مبین اندیشه‌ای تقدیرگونه با این مضمون است که سرانجام همه مرگ است و دلیلی برای انتقام وجود ندارد و تأثیر اندیشه مذکور بر شبیه زینب با پذیرش حکم الهی به سرانجام می‌رسد (معین‌البکاء، ۱۲۸۹: ۲۰). نوحه‌خوانی‌های شبیه زینب دارای بن‌مایه‌های تراژیک مشترکی با کلّ روایت‌ها هستند. مانند شکوه از تقدیر و غم از دست دادن عزیزان که سبب گسترش بار تراژیک نسخ تعزیه‌نامه‌ها می‌شود. مرثیه‌خوانی‌ها جزء لاینفک داستان‌های تراژیک است که از زبان خویشان قهرمان شهید نقل می‌شود (سزّامی، ۱۳۸۸: ۲۸۸). نمونه دیگر جنبه‌های

شده است با توجه به سیر روایت صیاد و آهو در نسخ خطی تعزیه‌نامه‌های دوره ناصری می‌توان دگردیسی روایت مربوطه را در مجلس «مسلمان شدن شیخ شامی» و تأثیرپذیری شبیه زینب در پردازش هویت منحصر به فردی که در خلال بیان عواطف و احساسات آهو و مشابهت احوال آن‌ها سبب پویایی شبیه زینب می‌شود، بیان کرد. اگرچه از نظر ساختار کلی حوادث، تفاوت چندانی بین روایت‌های تکراری وجود ندارد؛ اما آنچه بی‌رنگی ملال‌آور تکرار را در آن‌ها زایل می‌کند، غنای تراژیک آن‌ها است و با وجود مشابهت حوادث و حتی آرایه‌های به‌کاررفته، داستان‌پرداز به کمک ایجاد نوسان در بار تراژیک آن‌ها، یک داستان مستقل به وجود می‌آورد (سزائی، ۱۳۸۸: ۷۶-۷۷). روایت «صیاد و آهو» در مجلس «ورود به بقیع» بدین شرح است: آهو به پاپوس امام عباد می‌آید و درخواست آزاد شدن بزه‌اش از اسارت صیاد را دارد. امام عباد، بشیر را دنبال صیاد می‌فرستد و صید او را طلب می‌کند، صیاد می‌پذیرد و بره را به آهو می‌دهد در نهایت امام عباد از صیاد می‌خواهد که به مدینه رود و محمد حنفیه عموی امام عباد را خبر کند تا به بقیع بیاید. بدین‌گونه داستان مذکور خاتمه می‌یابد و روایت اصلی در مسیر جدیدی قرار می‌گیرد. نسخه «صیاد و آهو» دارای ساختاری مشابه با نسخه «مسلمان شدن شیخ شامی» است و از تکرار آن صرف‌نظر می‌شود. داستان‌پرداز در مجلس «مسلمان شدن شیخ شامی» روایت صیاد و آهو را در راستای گسترش و پرورش هویت شبیه زینب و پویایی مشخصه‌های تراژیک به کار می‌گیرد. افزوده شدن «شبیه زینب» به روایت مذکور، بستر روایت را در جهت معرفی احساسات و تفکر شبیه زینب پیش می‌برد. آغاز روایت صیاد و آهو در مجلس شیخ شامی با حمد و سپاس صیاد آغاز می‌شود و صیاد در دوراهی تصمیم برای هدیه دادن برّه به یزید و امام عباد، یزید را انتخاب می‌کند. توصیف چگونگی شکار برّه

و رابطه‌اش با آهو «مادر» از زبان صیاد، زمینه‌ای برای حضور پویا و منحصر به فرد شبیه زینب در نسخه مذکور فراهم می‌کند. توصیف و شرح هم‌زمان و پیوسته مصائب شبیه زینب با آهو «مادر» سبب خلق مضمونی مشابه و درعین حال پویا «از دست دادن کودکان» می‌شود. شبیه زینب در بستری موازی و هم‌سو با مضامین مشابه و تراژیک آهو «اسیری، حقیری و غریبی» با تحرک نمایشی به‌سوی مضمونی جدید معرفی می‌شود.

«زینب/ ایا زاده شاه ناخورده آب
چه داری به آهو سؤال و جواب
[...]

که باشد مثل زینب داغ‌دیده
تو هم هستی چو زینب طفل مرده
ترا یک بچه‌گر از بر کشیده
مرا هجده جوانم سر بریده
اگر طفل تو شد از شیر نومید
مرا اصغر ز پیکان شیر نوشید
بیا ما و تو هر دو دستگیریم

غریبیم و اسیریم و حقیریم» (بی‌نا، ۱۳۰۰: ۳). اشخاص در روایت نخستین صیاد و آهو «مجلس ورود به بقیع» از بشیر و امام عباد به شبیه زینب و امام عباد در روایت دوم «مجلس مسلمان شدن شیخ شامی» تغییر می‌کند. شبیه‌نامه‌نویسان با ارائه حالت‌های متنوع از چگونگی رخداد شکار بچه‌آهو، جنبه‌های تکراری روایت‌ها را کاهش داده‌اند و جایگزینی شبیه زینب به جای بشیر باعث پویایی و عدم تکرار در محتوای کرداری شبیه‌ها شده است و با تأکید بر رابطه «مادری» و «فقدان و هجران فرزند» سبب پیوند میان شبیه زینب و آهو «مادر» شده است. بنابراین توجه شبیه‌نامه‌نویسان دوره ناصری به شبیه زینب و بار تراژیک حاکم بر هویت وی در مسیر تحول و دگردیسی روایت واحد «صیاد و آهو» در جهت معرفی مشخصه‌های منحصر به فرد و تحرک شبیه زینب مؤثر است.

۵-۱- تعدّد مکان روایت و عملکرد شبیه زینب

تنوع و تعدّد مکان روایت‌ها در نسخ خطی دوره ناصری باعث دگرگونی و تحرک نمایشی شبیه زینب شده است. مکان هر روایت، تنش‌های متناسب با مکان ماقوع را نشان می‌دهد که با توجه به فضای مصیب‌بار حاکم بر این روایت‌ها می‌تواند در شبیه‌پردازی و انواع مضامین شبیه زینب مؤثر باشد. بررسی تأثیر مضامین و مکان رخدادها در نسخ مربوطه با توجه به آنچه تاکنون راجع به آن پرداخته شد، مبین این موضوع است. مکان در شبیه‌نامه «مسلمان شدن شیخ شامی» گوشه‌ای از بیابان است. بحرآن یا تنش موجود در این روایت، تشنگی اسراء، حمله شمر به قصد شهادت امام عباد و بحرآن فرعی اسارت بچه‌آهو توسط صیاد است. مکان روایت به همراه تنش‌های مربوط به آن شبیه زینب را به ترتیب دارای مضامین صبوری، حس حقارت و فقدان کودکان به همراه مضامین تکراری مانند: اسیری، غریبی و بی‌کسی می‌کند.

مکان رویداد در شبیه‌نامه «ورود به بقیع» قبرستان است. بحرآن مربوط به این مکان این است که چگونه خبر شهادت امام حسین را به فاطمه صغری برسانند؟ تناسب محتوایی مکان روایت «قبرستان» با بحرآن متناسب با این محیط «مرگ» سبب خلق مضامین گله از تقدیر و شکوه از ناپایداری کار جهان توسط شبیه زینب شده است. شبیه‌نامه «نان پختن فاطمه زهرا» (معین‌البکاء ۱۲۹۴)، دارای مکان متفاوتی است که مضمون متنوعی نیز خلق می‌کند. خانه محل رویداد بحرآن و تنش وفات حضرت فاطمه و دغدغه‌مندی ایشان برای گرسنگی کودکانش است. بحرآن، گرسنگی و به‌عبارت‌دیگر فقدان جو و گندم جهت تهیه نان است. شبیه زینب کودکی است که متناسب با مکان و فضای روایت، مضمون ضرورت خدمت کردن به مادر را

نشان می‌دهد. تناسب مکان روایت «میدان جنگ» در شبیه‌نامه «شهادت امام حسین» با بحرآن موجود در این رویداد «شهادت تمام مردان خانواده و تنها به میدان رفتن امام» سبب خلق مضامینی متناسب با مکان و بحرآن موجود در روایت می‌شود و شبیه زینب را دارای مشخصه‌های منحصربه‌فرد که «طاقت از دست دادن» و «کین‌ستانی» از دشمن می‌کند. گاه مکان و بحرآن مشابه در نسخ خطی مربوطه به سبب پردازش متنوع محتوای داستانی، مضمونی تازه می‌یابد در شبیه‌نامه «غارت خیمه‌گاه» مکان، بیابان و بحرآن از یک سو گرما و تشنگی و از سوی دیگر تاختن دشمن بر پیکر امام حسین است که باعث ایجاد مضامین جدید «مشورت گرفتن، چاره‌گری و تقسیم مسئولیت» متناسب با روایت است. مکان در شبیه‌نامه «ظُهری» خانه و بحرآن موجود در روایت به تضاد شادی و غم «عزاداری و عروسی» اشاره دارد. مضمونی که توسط شبیه زینب در مقابله با این تضاد بیان می‌شود، نکوهش شادی و سرور و ضرورت استمرار عزاداری است. نگاه هوشمندانه تعزیه‌نامه‌نویس به بخشی از فرهنگ مردم زمانه بیان‌گر تقدّس سوگواری است که در نسخه مذکور به‌وضوح نشان داده شده است. نمونه دیگری از تشابه مکان و بحرآن در روایت «شبیه‌نامه دیر عزیز و شیرین» قابل بررسی است در نسخه مذکور به دلیل پردازش متنوع روایت و شبیه‌پردازی زینب، بُعد جدیدی به هویت شبیه زینب افزوده که همان «صراحت در بیان خواسته» است و سبب ایجاد مضامینی نو می‌شود. مکان، بیابان و بحرآن، تحمل ناپذیر بودن گرما و گرسنگی و تشنگی اسراء است. شبیه زینب در برابر بحرآن گرما، خواسته خویش را که ایجاد خیمه‌ای برای اسیران است به ابن‌سعد بیان می‌کند. عدم پذیرش خواسته وی توسط دشمن سبب پویایی شبیه زینب در لحظه

وجه اجتماعی می‌یابد و استبداد حاکم بر فضای روایت‌های مذکور، تصویرگر شرایط معیشتی/اقتصادی مردمان دوره ناصری می‌شود و شبیه زینب از «گوشه‌نشینی و انزوا و تقدس سوگواری» در نسخه ظهری متناسب با تنش مکان‌های «خانه» به سیمای پویا و اجتماعی «وفاداری و خدمت به دیگران» متحوّل می‌شود. بنابراین مکان‌ها متناسب با رویکرد «اجتماعی، سیاسی، فرهنگی» سبب خلق شبیه‌های متنوع زینب در نسخ خطی دوره ناصری می‌شوند. «وفاداری» به خانواده/وطن از مشخصه‌های تکراری در تمام نسخ خطی مربوطه است که در نسخه «تب کردن حسنین» با بیان مسئله قحطی، گرانی نان و مسئولیت اجتماعی در برابر دیگران در شکل دهی و تکوین منحصره‌فرد شبیه زینب مؤثر واقع می‌شود.

۱.۶. گذر شبیه زینب از تمثیل به واقعیت

نمادزدایی از چهره شبیه زینب در نسخ خطی تعزیه‌نامه دوره ناصری سبب شکل‌گیری و تکوین سیمایی واقع‌گرا در شبیه مذکور شده است. زن در دوره ناصری «موجودی است واپس‌مانده از قافله تمدن و معلق بین جهل و شهوت و موهوم‌پرستی» (آژند، ۱۳۸۴: ۱۰۰). تحوّل جامعه از سنت‌ها به تجددگرایی و توجه مقتل نویسان به مسائل زمانه خویش سبب بازتاب شرایط اجتماعی بر سیمای شبیه زینب و دور افتادن شبیه مذکور از چهره مذهبی به عنوان سوگوار ازل و ابدی «نمادین» است. قرار گرفتن شبیه زینب در چهارچوب مشخص و ایستا «ذاتی بودن کردار و رفتار» وی را از بازنمایی واقع‌گرایی جامعه دور می‌کند با توجه به آنچه از سیر تحوّل و دگرگونی شبیه زینب تاکنون بیان شد، می‌توان چنین نتیجه گرفت که شبیه زینب در مسیر پویا و پرتحرک دگرگونی‌های نمایشی روایت‌های مربوطه و بهره‌مندی شاعران

بحرانی مربوطه و حل مشکل اسیران توسط خویش است. حل بحران توسط شبیه زینب در نسخه «دیر عزیز و شیرین» نمایانگر سیر تحوّل است که وی نسبت به شبیه‌نامه «مسلمان شدن شیخ شامی» یافته است. مواجهه شبیه زینب با بحران گرما در نسخه خطی فوق، صبوری پیشه کردن و تحمل رنج گرما است. بحران دیگری که در نسخه خطی «دیر عزیز و شیرین» بیان می‌شود گرسنگی و تشنگی اسیران است. راه حل پیشنهادی برای حل این تنش توسط «شیرین» کنیزک امام حسین بیان می‌شود که همانا کمک گرفتن از عزیز نصرانی است. مواجهه شبیه زینب در مقابل این پیشنهاد، عدم پذیرش کمک هر فرد غیرمسلمان و سبب خلق مضمون بیگانه‌ستیزی و ضرورت مسلمان شدن است در نتیجه تنوع و تعدّد مکان‌ها (بیابان، خانه، قبرستان) و بحران‌های متنوع (فقر، مرگ، تضادها) به همراه مضامین مرتبط، سیر تحول و دگرگونی شبیه زینب را از ایستایی (گوشه‌نشینی و انزوا) و «تقویت مضامین مصیبت‌وار» به «تحرک و پویایی در میدان نبرد» نشان می‌دهد.

فضای حاکم بر هر مکان مبین افکار و حالات روحی شبیه زینب در مواجهه با مسئله اصلی در بستر مکانی رخداد است. خانه به عنوان مکانی که به‌طور متعدد و متنوع توسط مقتل نویسان استفاده شده است به‌واسطه فضای حاکم بر روایت در شکل‌دهی و تکوین شبیه زینب مؤثر است. مکان «خانه» در نسخه «ظهری» متناسب با مضمون «عزاداری» نمایانگر افکار «تقدس سوگواری» و حالات شبیه زینب «گوشه‌نشینی/انزوا» است و «خانه» به عنوان حریم خصوصی مطرح می‌شود درحالی‌که «خانه» در نسخه «نان پختن فاطمه زهرا» و «تب کردن حسنین» (معین‌البکاء، ۱۳۸۵) به‌واسطه مسئله مطرح‌شده «گرسنگی»

تعزیه‌ساز از «فرهنگ عوامانه، آداب‌ورسوم، بسط مشخصه‌های تراژیک، تنوع مکان‌ها و دگرگونی‌های روایت‌های مشابه» از مشخصه‌های نمادین و ایستا رها شده و رنگ اجتماعی «واقع‌گرا» به خود گرفته است.

نتیجه‌گیری

شبیه زینب به مثابه تمثیل به معنای عدم تحرک در موقعیت‌های مشابه و گنجاندن در قالبی انتزاعی و از پیش تعیین شده است. آغاز جدی گرفتن زن در شبیه‌خوانی با «محمدتقی معین‌البکاء» رخ داد. نگاهی اجمالی به نسخ خطی دوره اوج و شکوه «ناصری» صحت مطلب فوق را بر ما روشن می‌کند و با توجه به جایگاه مذهبی شخصیت «زینب» سبب مصونیت از پیامدهای حاصل از اعتراض به شرایط موجود جامعه شده است؛ لذا شاعران تعزیه‌ساز شبیه زینب را مأمونی برای بیان اندیشه‌های اعتراضی و دغدغه‌های مردم یافتند در نتیجه جنبه‌های مذهبی و تقدس‌گرایی جای خود را به

جنبه‌های انسانی و باورپذیر می‌دهد. بنابراین شبیه زینب مانند زن ایرانی در بطن جامعه ناصری در گذر از سنت‌ها و تفکر جنسیتی نظام پدرسالار به واسطه آشنایی با جهان غرب و اندیشه‌های متجدّد و ضد تفکیک جنسیتی علیه زنان، رشد و همپای او برای احقاق حقوق خویش تلاش می‌کند. تنوع و تعدّد مضامین و گسترش داستانی و در پی آن پویایی و تحرک نمایشی شبیه زینب باعث گذر وی از مشخصه‌های قراردادی و پذیرش سیمای اجتماعی-تاریخی دوره ناصری شده است. همچنین اصل و شکل اولیه تعزیه به فراموشی سپرده شده و حالت تکاملی خود را از دست داده و تحت تأثیر وقایع تاریخی قرار گرفته است. بنابراین فرایند دگرگونی شبیه زینب از مشخصه‌های سنتی و تکراری به ویژگی‌های نوگرا و روشن‌فکرانه، حاصل از شرایط مربوطه، سبب ایجاد انواع متنوع شبیه زینب در ۲ سطح «سنت‌گرا» و «تجددگرا» شده است.

منابع

نسخ خطی تعزیه‌نامه دوره ناصری «تکیه دولت»

- عبدالوهاب (۱۳۸۵)، *دیر عزیز و شیرین*، تهران: کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی، نسخه شماره ۲۲۲۰.
- معین‌البکاء، محمدتقی (ملقب به فدای) (۱۳۸۵)، *تب‌کدین حسنین*، تهران: کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی، نسخه شماره ۲۰۱۴۰.
- معین‌البکاء، محمدتقی (ملقب به فدایی) [بی‌تا]، *وفات زینب*، تهران: کتابخانه و موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی، نسخه شماره ۲۰۴۹۹.
- معین‌البکاء، محمدتقی (ذی‌حجه ۱۳۸۹)، *شهادت امام حسین (با تفضیلات شیطان و آب خواستن حضرت و بیرون پریدن علی‌اصغر از گاهواره و گل فرستادن فاطمه صغرا و درویش و موسا و حکایت نصرانی و قیس و وزیر)*، تهران: کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی، نسخه شماره ۲۰۲۵۲.
- معین‌البکاء، محمدتقی (یک‌شنبه ۱۳ جمادی‌الثانی ۱۳۸۸ در دارالسلطنه اصفهان)، *غارت خیمه‌گاه*، تهران: کتابخانه و موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی، نسخه شماره ۲۰۳۸۴.
- بی‌نا (یک‌شنبه ۱۶ رمضان ۱۳۰۰ در کمرانیه)، *مسلمان شدن شیخ شامی به دست حضرت سیدان جدش با خالد ابن زید، صیاد و آهو*، تهران: کتابخانه و موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی، نسخه شماره ۲۰۴۴۵.
- معین‌البکاء، محمدتقی (چهارشنبه ۱۱ ربیع‌الاول ۱۳۹۴)، *نان پختن جناب فاطمه زهرا*، تهران: کتابخانه و موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی، نسخه شماره ۲۰۴۵۲.
- معین‌البکاء، میرزا محمدباقر (۱۳۹۰)، *مجلس ظهری (عروسی پسر ظهری...)*، تهران: کتابخانه و موزه و مرکز اسناد مجلس

شورای اسلامی.

• میرزا اسدالله خان [ملقب به ملاحسین] (۱۲۸۳)، *شهادت علی اکبر*، تهران: کتابخانه و موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی.

کتاب‌ها و مجلات

- آژند، یعقوب (۱۳۸۴)، *تجدد ادبی در دوره مشروطه*، تهران: موسسه تحقیقات و توسعه علوم انسانی.
- امیرشاه‌کرمی، شهرزاد (۱۳۹۵)، *بررسی جنبه‌های تحول‌نمایشی شخصیت زن در حکایت رابعه از الهی‌نامه عطار نیشابوری*، بی‌نا (۱۳۹۲)، *سیک‌شناسی نظم و نثر فارسی* (شماره ۲۱).
- چلکووسکی، پیترجی (۱۳۶۷)، *تعزیه (نمایش و نمایش در ایران)*، ترجمه داود حاتمی، چاپ اول، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.
- خلیفی، محمود (۱۳۵۶)، *فرهنگ عامه خصوصیات کنش و نقش آن*، فرهنگ و زندگی، شماره (۲۵ و ۲۶)، ۲۳-۲۷.
- ذوالفقاری، حسن (۱۳۹۴)، *باورهای عامیانه مردم ایران*، چاپ اول، تهران: نشر چشمه.
- سزّامی، قدمعلی (۱۳۸۸)، *از رنگ گل تا زنج خار (شکل‌شناسی داستان‌های شاهنامه)*، تهران: شرکت انتشارات علمی و فرهنگی.
- شهیدی، عنایت‌الله (۱۳۸۰)، *تعزیه و تعزیه‌خوانی*، علی بلوکباشی (نظارت علمی)، تهران: دفتر پژوهش‌های فرهنگی.
- شهری، جعفر (۱۳۷۱)، *طهران قدیم*، جلد چهارم، تهران: انتشارات معین.
- عزیز، محمود (۱۳۸۸)، *تعزیه از نگاه مستشرقان*، تهران: شاد رنگ.
- علی‌زاده بیرجندی، زهرا (۱۳۹۹)، *عوامل مؤثر بر گزینش الگوهای سبک زندگی در دوره قاجار*، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، سال یازدهم، (شماره دوم)، ۱-۲۳.
- کنفرانس بین‌المللی ادبیات و زبان‌شناسی، www.sid.ir، کد: 3981395h0151 (دسترسی ۱۹ تیر ۱۴۰۳).
- نجمی، ناصر (۱۳۶۴)، *تاریخ عهد ناصری*، چاپ اول، تهران: انتشارات عطار.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی